

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ

**IV. ULUSLARARASI
ŞEYH ŞA'BÂN-I VELÎ SEMPOZYUMU**

-HANEFÎLİK-MÂTURÎDÎLİK-

05-07 MAYIS 2017

CİLT 1

Kastamonu Üniversitesi
IV. Uluslararası
Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu
-Hanefilik-Mâturîdîlik-

EDİTÖRLER

Yrd. Doç. Dr. Cengiz ÇUHADAR

Yrd. Doç. Dr. Mustafa AYKAÇ

Arş. Gör. Yusuf KOÇAK

(Kastamonu Üniversitesi, Türkiye)

ISBN: 978-605-4697-06-9 (Tk)

978-605-4697-07-6 (1.c)

Aralık 2017, Kastamonu

Baskı: Kastamonu Üniversitesi Matbaası

Eserde yayımlanan bildiri metinlerinde ileri sürülen görüşlerin
ilmî ve hukuki sorumluluğu bildiri sahiplerine aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Her hakkı saklıdır.

FARKLI EBÛ HANİFE TASAVVURLARI: FAKİH VE MÜTEKELLİM HANEFİLER ÖRNEĞİ

Different Comprehensions about Abû Hanîfa: A Sample of Jurist and Theologian Hanafîs

Abdullah DEMİR¹

Özet

Mâverânnehir’de İslâm’ın yayılmasından itibaren her dönemde Ebû Hanîfe’nin fikhî ve itikâdî görüşlerine dayanan din anlayışları güçlü oldu. Onun görüşlerine aykırılık taşıdığı düşünülen dinî telakkilerin ise halk nazarında güçlenmesi ve bölgede uzun süreli etkili olması mümkün olamadı. Neccârilik ile Kerrâmîlik’in bölgede kalıcı olamaması buna örnek verilebilir. Benzer şekilde Ebû Hanîfe’nin akâid risâlelerinden ve akılcı yönteminden beslenen Mâtürîdîlik’in gerek İmam Mâtürîdî ve gerekse Ebü’l-Muîn en-Nesefî’nin hayatta olduğu yıllarda yaygın olan “Ebû Hanîfe tasavvuruna” aykırı görülmesi nedeni ile geniş bir halk desteğine ve baskın bir konuma ulaşamadı. Zira bölgede halk üzerinde açık bir otoriteye sahip olan hatta şehir idarelerine yön veren *Hanefî fakihler* ile Mâtürîdî’nin öncülüğünü yaptığı kelâm yöntemini kullanan *mütakellim Hanefîler*’in Ebû Hanîfe anlayışları tam olarak uyuşmamaktaydı. Daha çok fikhî kaynaklar ile menâkıb eserlerinden beslenen fakih Hanefîler, kelâm ilminin dinî meşruiyeti, fetret ehlinin yükümlülüğü ve imanın yaratılmışlığı gibi konularda Ebû Hanîfe’nin risâlelerine dayanan mütakellim Hanefîler’den farklı düşünmekteydi. Fakih Hanefîler, imanın mahlûk olmadığını, haberî sıfatların te’vil edilmemesinin daha doğru olduğunu, peygamberin daveti olmadan sadece akla dayanılarak yüce bir yaratıcıya inanma yükümlülüğünün başlamayacağını, fetret ehlinin sorumlu tutulmayacağını ve Ebû Hanîfe’nin âhir ömründe kelâmı meşguliyeti terk ettiğini savunmaktaydı. Bu kişiler, iman tanımına amelin dâhil olmadığı ve imanın artıp eksilmeyeceği gibi konularda Ebû Hanîfe’nin itikâdî görüşlerini benimsemekle birlikte, akâid risâlesi muhteiyatını aşacak şekilde bu konularda konuşulmasını yani kelâmî faaliyetleri mekruh kabul etmekteydi. Semerkantlı İmâm Mâtürîdî’nin din anlayışını benimseyen mütakellim Hanefîler ise akla kendi alanında bilgiye ulaşmada bağımsız bir rol tanırken; Buhara imamları olarak atıf yapılan fakih Hanefîler, akla sadece nakil bağlamında anlama ve yorumlama yetkisi tanımaktadır. Bu husus, fetret ehlinin dini yükümlülüğü konusunda tarafların ortaya koydukları görüşlerde açıkça görülebilmektedir. Kelâm ve fıkha dair bu tartışmaların geneline bakıldığında, her iki şehir özelinde ortaya çıkan bu farklılığın, aklın ve naklin bilgi değeri konusundaki metodolojik farklılığa dayandığı anlaşılır. Mâtürîdîlik, kelâm ilminin önemli ve gerekli olduğunu düşünen mütakellim Hanefîler’in gayretleri sonucunda teşekkül etmiş itikâdî bir mezheptir. Bu ekolün ortaya çıkmasına fakih Hanefîler’in yeterince katkı sunmadığı hatta, engel bile oldukları söylenebilir. Zira ulaşılan sonuçlar, Mâverânnehir bölgesindeki Hanefî fakihlerin farklı Ebû Hanîfe tasavvurlarına sahip olmaları nedeni ile ayrıştıklarını göstermektedir. Günümüze uzanan tarihsel süreçte, mütakellim Hanefîler’in din anlayışı olan Mâtürîdîliğin değil, fakih Hanefîler’in din anlayışının ve Ebû Hanîfe tasavvurunun etkin olduğu açıktır.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanîfe, Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları, Mâtürîdîlik, Mütakellim Hanefîler, Fakih Hanefîler.

¹ Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (abdullahdemir@cumhuriyet.edu.tr)

Abstract

Since the spread of Islam in Transoxiana, religious understandings based on the opinions of Abu Hanîfa have always been dominant. It was not possible to become strong and influential in the region for other understanding which have been considered opposite to Abu Hanîfa's opinions. That Nejjâriyya and Karrâmiyya could not be perennial in the region may be an example of this case. Similarly, Mâturîdiyya, which benefit from Abu Hanîfa's treatises of creed and his rational method, in the years of Imam Mâturîdî and Abu al-Muîn al-Nasafi could not get the support of masses adequately since Mâturîdiyya is assumed opposite to the prevailing imaginations about Abu Hanîfa. Moreover, Hanafi jurists, who were influential not only on people but also on city administrations, and Hanafi theologians, who used to be fed with a theological method led by Mâturîdî, did not come to an agreement on the understanding Abu Hanîfa. Hanafi jurists who benefited mostly from juridical sources and *manâqib* works were thinking different from Hanafi theologians whose opinions regarding the legitimacy of the science of Kalâm, responsibility of people of *fatrat*, and creation of faith are based on the treatises of Abu Hanîfa. Hanafi jurists defended various issues such as that faith is not created, the divine attributes found in the Quran and the hadith should not be interpreted, responsibility to believe in the Creator without invitation of a prophet but with a rational investigation does not begin, the people of *fatrat* cannot be held responsible, and Abu Hanîfa renounced dealing with the science of Kalâm in the last years of his life. These jurists confirm Abu Hanîfa's views regarding some issues such as that a definition of faith does not include deeds and that faith neither increases nor decreases, while they condemn discussions on these issues by applying theological methods that excess the limits of the treatise of creed. While Hanafi theologians who adopt the religious views of Imam Mâturîdî of Samarkand, recognize for the intellect an independent role on reaching knowledge, Hanafi jurists known as Imams of Bukhara recognize an authority of the intellect on understanding and interpretation of the tradition (*naql*) only. This case is seen clearly on opinions of the sides concerning the religious responsibility of the people of *fatrat*. When these debates on the Kalâm and jurisprudence are taken into consideration in general, it will be understood that this difference identified with these two cities stems from a methodological difference on the epistemological values of the intellect and the tradition (*naql*). Mâturîdiyya is a school of faith constituted by Hanafi theologians who affirm necessity and significance of the science of Kalâm. It is possible to say that Hanafi jurists did not contribute to constitute of this school rather tried to prevent it. The results acquired show that Hanafi jurists lived in Transoxiana differ from each other because of their different understandings of Abu Hanîfa. In the historical process extending today it is evident that instead of Mâturîdiyya, which is the understanding of Hanafi theologians, the religious views and Abu Hanîfa understanding of Hanafi jurists have been prominent and effective.

Keywords: Abu Hanîfa, Different Comprehensions about Abû Hanîfa, Mâturîdiyya, Theologians Hanafîs, Jurist Hanafîs.

Giriş

Ebû Hanîfe hakkında döneminden itibaren, birçok âlim ve müellif tarafından lehte ve aleyhte çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Hayatı ve görüşleriyle ilgili olarak teşekkül eden zengin menkıbe ve rivayet birikimi, Ebû Hanîfe hakkındaki farklı tasavvurları yansıtmaktadır. Bunlar içinde onu çok yüceltenler de yerenler de bulunmaktadır. “Ebû Hanîfe veya Nu'mân adında bir şahsın geleceği, ümmetin ışığı olacağı, dini ve sünneti ihya edeceği” meâlinde bazı uydurma olduğu açık hadisleri benimseyenler onu oldukça yüceltenlere; deccâl olduğu şeklindeki ithamlar ise ona karşı düşmanca bir tavır sergileyenlere örnek verilebilir. Bu çalışmada, İmâm-ı Âzam'ı fikhî ve itikadî alanda önder kabul eden Mâverâünnehirli Hanefîler'in farklı Ebû Hanîfe tasavvurları ele alınacaktır.

Mâverânnehir'de İslâm'ın yayılmasından itibaren her dönemde Ebû Hanîfe'nin fikhî ve itikâdî görüşlerine dayanan din anlayışları güçlü oldu. Onun görüşlerine aykırılık taşıdığı düşünülen dinî telakkilerin ise güçlenmesi ve bölgede uzun süreli etkili olması mümkün olmadı. Neccârilik ile Kerrâmilik'in bölgede kalıcı olamaması buna örnek verilebilir.

Bölgede halk üzerinde açık bir otoriteye sahip olan hatta şehir idarelerine yön veren Hanefî fakihler ile Mâtürîdî'nin öncülüğünü yaptığı kelâm yöntemini kullanan Hanefîler'in Ebû Hanîfe tasavvurlarının da tam olarak uyuşmadığı anlaşılmaktadır. Daha çok fikhî kaynaklar ile menâkıb eserlerinden beslenen fakih Hanefîler, kelâm ilminin dinî meşruiyeti, fetret ehlinin yükümlülüğü, imanın yaratılmışlığı ve imanda ikrar şartı gibi konularda Ebû Hanîfe'nin risâlelerine dayanan mütekellim Hanefîler'den farklı düşünmekteydi. Fakih Hanefîler, imanın mahlûk olmadığını, haberî sıfatların te'vil edilmemesinin daha doğru olduğunu, peygamberin daveti olmadan sadece akla dayanılarak yüce bir yaratıcıya inanma yükümlülüğünün başlamayacağını, fetret ehlinin sorumlu tutulmayacağını ve Ebû Hanîfe'nin âhir ömründe kelâmı meşguliyeti terk ettiğini savunmaktaydı. Bu kişiler, iman tanımına amelin dâhil olmadığı ve imanın artıp eksilmeyeceği gibi konularda Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşlerini benimsemekle birlikte, akâid risâlesi muhteviyatını aşacak şekilde kelâmî konularda konuşulmasını mekruh kabul etmekteydi. Klasik eserlerde Buhara ve Semerkant Hanefîleri'nin bazı fikhî konularda farklı kanaatlere sahip olduklarına ilişkin ifadeler de rastlanır. Kelâm ve fıkha dair bu tartışmaların geneline bakıldığında, istisnaları olmakla birlikte, her iki şehir özelinde ortaya çıkan bu farklılığın, aklın ve naklin bilgi değeri konusundaki metodolojik farklılığa dayandığı anlaşılır.

Mütekellim ve Fakih Hanefîler Arasındaki Tartışmalar ve Farklılıklar

1. Kelâm İlmine Bakış: Ebû Hanîfe kelâm ilmiyle meşguliyeti terk etti mi?

Mâverâünnehirli Hanefîler'in kelâm ilmine bakışları da aynı değildir ve aynı olmamıştır. Hanefî âlimler kelâm ilmine karşı tutumları dikkate alınarak, kelâm ilmiyle ilgilenen ve kelâm yöntemini benimseyen *mütekellim Hanefîler* ile kelâm ilmine mesafeli duran *fakih Hanefîler* şeklinde ikiye ayrılabilir. Bu farklılık, Ebû Hanîfe'nin âhir ömründe kelâm ilmiyle ilgilenmediğine, hatta oğlu Hammâd'a inanç konularında tartışmayı yasakladığına dair menâkıb eserlerinde aktarılan rivayetlerin nasıl anlaşıldığına göre belirginleşmektedir.

Mütekellim Hanefîler veya Semerkantlı âlimler, Ebû Hanîfe'nin mutlak olarak kelâm ilmini ve yöntemini değil, ehliyetsiz kişilerin bir sonuca ulaşması mümkün görünmeyen tartışmaları hoş karşılamadığını düşünmektedir. Kaynaklarda görüşlerine “ashâbımızdan muhakkik olanlar” şeklinde atıf yapılan kelâmcı yönü ağır basan Hanefî âlimler, bu grubu oluşturur. Kelâm ilminin önemli ve gerekli olduğunu, ayrıca dinen yasak ve sakıncalı da olmadığını ilk dönem âlimlerinden İmam Mâtürîdî *Te'vilâtü'l-Kur'an*'da², Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî *Uşûlü'd-dîn*'de³, Ebû Şekûr Muhammed es-Sâlimî el-Keşşî (V./XI. yüzyılın ikinci yarısı), *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*'de⁴, Ebû'l-Muîn en-Nesefî *Bahrü'l-keâm*'da⁵, Zâhid es-Saffâr *Telhîşü'l-edille li-ķavâ'idi't-tevhîd*'de⁶, Alâeddin el-Üsmendî *Lübâbü'l-keâm*'da⁷ ve Sâbûnî *el-Kifâye fî'l-hidâye*'de⁸ savundu.

² Mâtürîdî ise “Peygamberler ve bizler, kâfirleri İslâm'a ve tevhid inancına davet etmekle emrolunduk. Bu davet yapıldığında muhataplar delil ve açıklama isteyecekler ve tartışma kaçınılmaz olacaktır. Bu nedenle kelâmî konularda konuşma ve tartışmalar mahzurlu değildir, mübahdır” demektedir. Bkz. *Te'vilât*, 2: 165; 8: 217-218.

³ Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 3-4, 258.

⁴ Ebû Şekûr Muhammed b. Abdüsseyyid es-Sâlimî Keşşî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, 001153, vr. vr. 192a-192b.

⁵ Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed Nesefî, *Bahrü'l-keâm*, 61.

⁶ Saffâr, *Telhîşü'l-edille*, 1: 32-33. Ayrıca bkz. Abdullah Demir, “Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Müdâfaası,” 445-502.

⁷ Alâeddin Muhammed b. Abdilhamîd Üsmendî, *Lübâbü'l-keâm*, 37-38.

⁸ Nûreddin Ahmed b. Mahmûd Sâbûnî, *el-Kifâye fî'l-hidâye*, 39-41.

Örneğin Zâhid es-Saffâr'ın aktardığına göre Ebû Hanîfe hayatının ilk dönemlerinde bu ilmi öğretme konusunda istekli ve hırslı oldu ve oğlu Hammâd'ı (ö. 176/792) da bu ilmi öğrenmeye teşvik etti. Babasının tavsiyesine uyan Hammâd da bu ilmi öğrendi. Daha sonra ise Ebû Hanîfe, oğlunun bu ilim alanında tartışma yapmasını yasakladı. Saffâr, Ebû Hanîfe'nin oğlunu bu alanda tartışmaya girmekten men ettiğine ilişkin rivayetlerin doğru olabileceğini kabul eder. Ancak o, aktarılan rivayetleri zâhirî ve sathî bir şekilde anlamak yerine, hadis rivayetlerinde olduğu gibi kelâm yöntemine uygun olarak üzerinde düşünmeyi ve yorumlamayı tercih eder. Bu kapsamda Ebû Hanîfe'nin tavrının gerekçesini içeren başka bir rivayete de dikkat çeker: “Biz bu konularda sanki başımızın üzerinde bir kuş var ve onu ürkütmeme özeni ve dikkati ile kelâm ederdik. Sonraki dönemde ise amaç tartıştığı kişinin ayağını kaydırmak olarak algılandı. Karşısındakinin küfre düşmesini hedefleyen kişi ondan önce bu duruma düşer”.⁹ Saffâr, İmam-ı Azâm'ın oğlunu münâzaradan sakındırmasını, inatlaşmaya dayanan tartışmaları doğru bulmamasına bağlamaktadır. Yoksa Ebû Hanîfe kelâm ilmini öğrenmeyi ve kelâmî tartışmalar yapmayı tamamen yasaklamış olamaz. Bu yorumunu temellendirmek amacıyla Kur'an'ın mahlûk olup-olmadığı konusunda tartışan iki kişi hakkında Ebû Hanîfe'nin verdiği “arkalarında namaz kılınmaması” fetvâsını hatırlatır: “Biz Ebû Hanîfe'nin yanında otururken bir grup iki kişiyi huzura getirdikten sonra ‘Şu iki kişiden biri Kur'an mahlûktur; diğeri de münâzara ederek gayr-i mahlûktur diyor’ dediler. Ebû Hanîfe, ‘İkisinin de arkasında namaz kılmayın’ dedi. Ben de ‘İlki hakkında evet, zira kıdem-i Kur'an'ı kabul etmiyor. Ancak ikinci şahsın durumu nedir ki onun arkasında namaz kılınmaz?’ diye sordum. Bunun üzerine ‘İkisi de dinde [ed-dîn: Değişmeyen sâbit inanç ilkeleri] münâzaa etmişlerdir. Dinde niza‘ ise bid‘attir’ buyurdular”. Saffâr'a göre Ebû Hanîfe'nin bu tavrı, tartışan kişilerin bu konuda bilgisiz olmaları, münâzaranın inatlaşmaya dönüşmesi ve tartışmanın bir sonuca varmasının mümkün görünmemesinden kaynaklanır.¹⁰ Saffâr, inatlaşmaya dayanan ve gerçeği ortaya çıkarma hedefi bulunmayan tartışmalar konusunda Muhammed eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) de hocası ile aynı kanaatte olduğunu belirtir.¹¹ Ebû'l-Muîn en-Neseî, Ebû Şekûr el-Keşî ve Hüsâmeddîn es-Siğnâkî (ö. 714/1314) de dinî konularda tartışmanın makam ve mevki elde etmek gibi basit çıkarlar uğruna yapılması durumunda mekruh olacağını dile getirir.¹² Aktarılanlardan, tartışan kişilerin işin uzmanı olmaları ve doğruya ulaşma niyetini taşımaları durumunda dinî konularda tartışma yapılmasının Ebû Hanîfe ve onun yolunu takip eden mütekellim Hanefîler tarafından desteklendiği anlaşılır.

Kelâm'ın zındıklığa sebep olduğu şeklindeki Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) nisbetle aktarılan rivayet de Hanefîler arasında kelâm karşıtlığına gerekçe oluşturur. Mâtürîdî, İsrâ sûresinin “Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir” (el-İsrâ 17/85) âyetini tefsir ederken Ebû Yûsuf'a bu sözün nisbetini nakletmekte, ancak bununla doğrudan ve mutlak olarak kelâmın değil, sonuca ulaşması mümkün görünmeyen ve sapkınlığa yol açan tartışmaların kastedildiğini belirtmektedir. Ayrıca Mâtürîdî, “Onlarla en güzel şekilde tartış” (en-Nahl 16/125) âyetini delil göstererek, inanç konularında konuşmanın ve kelâm ilmiyle uğraşmanın mubah olduğunu savunmaktadır.¹³

Zâhid es-Saffâr ise Ebû Yûsuf'un “Kim dini düşmanca bir tavırla elde ederse, zındık olur; kim malı kimya ile elde ederse, iflas eder; kim de garîbu'l-hadis'i talep ederse yalancı olur.” dediğini kabul eder ve aktarır. Ayrıca bu sözün bazı rivayetlerde “Dini kelâm ile talep eden zındık olur” şeklinde nakledildiğini de belirtir. Ona göre zındıklığa sebep olmakla

⁹ Ebû İshâk İbrâhim b. İsmâil ez-Zâhid Saffâr, *Telhîşü'l-edille li-kavâ'id-i't-tevhîd*, 1: 56. Benzer bir rivayet için bk. Muvaffak b. Ahmed Mekkî, *Menâkıbü Ebi Hanîfe*, 1: 183 -184.

¹⁰ Saffâr, *Telhîşü'l-edille*, 1: 56-57.

¹¹ Saffâr, *Telhîşü'l-edille*, 1: 57.

¹² Neseî, *Bahrü'l-kelâm*, 61. Ebû Şekûr Muhammed es-Sâlimî Keşî, *Kullanmıyorum et-Temhîd fî beyânî't-tevhîd*, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, 001153, vr. 192b. Siğnâkî, Saffâr'ın izahlarını aynen aktarmaktadır. Bk. Hüsâmeddîn Hüseyin b. Ali Siğnâkî, *et-Tesdîd şerhu't-Temhîd li- kavâ'id-i't-tevhîd*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 3893, vr. 7b-8a.

¹³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 8: 349- 350.

nitelenen “kelâm”; felsefecilerin, düşmanca bir tavırla tartışanların ve ehil olmayan kişilerin durumunu ifade etmektedir. Yoksa gerek Ebû Hanîfe’den gerekse Ebû Yûsuf’tan inançla ilgili konularda tartışmanın yasaklanmasına dair aktarılan sözler, doğrudan kelâm ilmini hedef almış olamaz. Bu görüşünü, aynen Mâtürîdî gibi “Onlarla en güzel şekilde tartış” âyetine dayandırır. Saffâr, bu âyette, hak ve gerçeğin ortaya çıkması amacıyla tartışma yapılmasının yasaklanmadığını, aksine emredildiğini düşünmektedir. Dolayısıyla eleştirilen, bir sonuca ulaşması mümkün görünmeyen inatlaşma ve taassuba dayalı tartışmalar ile ilmî yeterliliği olmayan kişilerin boş çekişmeleridir.¹⁴

Mâtürîdî, Saffâr ve diğer mütekellim Hanefiler, bilgi kaynakları arasında yer alan “âhâd rivayetleri” sıhhatini ve bağlamını dikkate alarak yorumlamayı tercih ederler. Aynı yöntemi Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’tan nakledilen kelâm aleyhtarı rivayetlere de uygulamakta ve bu nakilleri sözün sahibinin maksadını ve diğer rivayet ve delilleri dikkate alarak değerlendirmektedirler. Oysa aynı rivayetleri zahîrî bir okumaya tâbi tutan fakih Hanefiler, Ebû Hanîfe’nin risâleleri ortada dururken kelâma mesafeli bir noktaya savrulmuş ve “kelâmdan tövbekâr olan bir Ebû Hanîfe” tasavvurunu benimsemişlerdir. İlerleyen süreçte İmam Mâtürîdî’nin liderlik otoritesi güçlense de kelâma mesafeli duran Hanefiler’in Mâtürîdî’nin kelâm yöntemini ve kelâm anlayışını özümsemişliğini düşünmek zordur.

Başta İmam Mâtürîdî olmak üzere Ebü’l-Hasan er-Rüstüfeğnî (ö. 345/956), Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ el-Beşâgarî (ö. IV./X. yüzyıl), Ebû Bekir el-İyâzî (ö. IV./X. yüzyılın ikinci yarısı), Ebû Seleme es-Semerkandî (ö. IV./X. yüzyılın ikinci yarısı), *Cümelü usûli’ d-dîn* şârihi İbn Yahyâ (ö. IV./X. yüzyılın ikinci yarısı), Ebû Nasr İshâk b. Ahmed es-Saffâr (ö. 405/1014), İmamü’ş-Şehîd İsmâil b. Ebî Nasr İshâk es-Saffâr (ö. 461/1069), Ebû Şekûr Muhammed es-Sâlimî el-Keşşî (V./XI. yüzyılın ikinci yarısı), Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Hasrî (500/1107), Ebü’l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), Ahmed b. Mûsâ el-Keşşî (ö. 550/1155), Mahmûd b. Zeyd el-Lâmîşî (ö. 522/1128), Ebû İshâk İbrâhim b. İsmâil Zâhid es-Saffâr (ö. 534/1139), Ebû Hafs Ömer en-Nesefî (ö. 537/1141), Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144), Tâhir b. Ahmed el-Buhârî (ö. 542/1147), Alâeddin el-Üsmendî (ö. 552/1157), Sirâcuddin Ali b. Osman el-Ûşî (ö. 575/1179) ve Nureddin es-Sâbûnî (ö. 580/1164), mütekellim Hanefiler’in öncüleri olarak sayılabilir. Haklarında bilgi sahibi olduğumuz anılan âlimlerin yaşadıkları zaman dilimine bakılarak bu anlayışın İmam Mâtürîdî’nin hayatta olduğu yıllar ile Batı Karahanlılar döneminde (433-608/1041-1212) güçlü olduğu söylenebilir. Zaten Nesefî, Mâtürîdî’nin İslâm dinini Semerkant bölgesinde ihya ederek bunun sonucunu hayatta iken gördüğünü belirtmesi de bu tespiti doğrulamaktadır.

Bölgede her dönemde çoğunluğu oluşturdukları anlaşılan *fakih Hanefiler* ise Ebû Hanîfe’nin oğlu Hammâd’a kelâm ilmiyle ilgilenmeyi ve bu alanda münâzarayı yasakladığına dair rivayeti aynen benimseyerek, kelâm ilmiyle ilgilenmenin tavsiye edilen bir uğraş olmadığı hususunda birleşmişler ve bu düşüncelerini telif ettikleri fıkıh kitaplarında da dillendirmişlerdir. Fakih Hanefiler, şahsî yaşantılarında da bu yönde davranarak kelâm eseri telif etmedikleri gibi kelâmî tartışmalara dâhil olmaktan da uzak durmuşlardır. Örneğin meşhur Hanefî fakihî Kâdîhan (ö. 592/1196), rüyasında Allah’ı gördüğü iddiasında bulunan kişinin, puta tapandan daha kötü olduğuna dair Mâtürîdî’nin görüşünü ve bu konuda Semerkant âlimlerin “Allah’ın rüyada görüldüğü iddiası, bâtıldır” kanaatini kısaca aktardıktan sonra “Bu konuda konuşmamak daha iyidir” şeklindeki kişisel anlayışını ifade eder. “Bu konuda konuşmamak daha iyidir” ifadesi, onun kelâmî konularda “gereğinden fazla” konuşulmamasını tercih ettiğini gösterir. Zaten o gereğinden fazla kelâm ile meşguliyetin mekruh olduğunu açıkça belirtir. Bu konuyla ilgili “Kur’an ve fikhâ tazîm vâcibdir. Kelâm ilmini öğrenme ve kelâmî konularda tartışma yapmak hususunda ise ihtiyaçtan fazlası mekruhtur” görüşü ona aittir. Ayrıca Ebû Hanîfe’nin oğlu Hammâd’a kelâm ile meşgul olmayı yasakladığına dair rivayete de aynı bağlamda yer verir. Onun bu tutumu, kelâm ilmiyle

¹⁴ Saffâr, *Telhîşü’l-edille*, 1: 57.

ilgilenmeyi doğru bulmadığının kanıtıdır.¹⁵ O dönemde fıkıh ilmine yoğunlaşan bazı Hanefî âlimlerin, Ebû Hanîfe'nin ve Ebû Yûsuf'un kelâmıla meşguliyeti yasakladığını düşünmeleri nedeniyle bu ilme mesafeli durduğu anlaşılmaktadır. Bu hususu, Ebü'l-Yûsuf el-Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn* adlı eserinde dile getirir. Kelâmın dinen meşrûiyetini açıklamaya gayret eden Pezdevî, "Bilginler kelâm ilmini öğrenme, öğretme ve bu konuda eser yazma hususunda anlaşmazlığa düştüler" demekte ve eserinin son kısmında "Mâverâünnehir ehlinin çoğunluğunun" bu ilmi câiz görmediğini ve yasakladığını belirtmektedir. Ayrıca bölgede kelâmıla uğraşana iyi gözle bakılmadığını, kelâmcıların hafife alındığını ve bu ilim yerine fıkha önem verildiğini de aktarmaktadır.¹⁶ Mâverâünnehir'de Hanefî âlimlerin her dönemde baskın olduğu göz önünde alındığında onun "Mâverâünnehir ehlinin çoğunluğunun" ifadesi ile fakih Hanefîler'i kastettiği açıktır. Hanefîler arasında yaygınlaşan bu anlayışın bir sonucu olarak kelâm ilmi ve kelâmcılar aleyhindeki fetvâlar, Hanefî fıkıh kitaplarında dahi yer almıştır. "Kelâmcıların şâhitliği kabul edilmez", "Mütekellimin arkasında namaz kılınmaz", "Kelâmcılar âlim sayılmaz", "Kelâm ile ilgilenen kimsenin adı ulemâ sınıfından silinir", "Kelâm kitapları ilim eseri sayılmaz", "Âlim denilince bunun kapsamına sadece fıkıhçı ve hadisçiler dâhildir, kelâmcılar girmez" ve "Gereğinden fazla kelâmıla meşguliyet mekruhtur" fetvâları, bu anlayışa örnek olarak verilebilir.¹⁷

Kelâma mesafeli duran fakih Hanefîler'in öncülüğünü İmam Mâtürîdî ile çağdaş olan Ebü'l-Leys Ubeydullah el-Buhârî (ö. 258/872) ile Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'ın (ö. 336/947) yaptığı söylenebilir. Zira Batı Karahanlılar dönemi fakih Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî'nin (ö. 556/1161) *el-Mülteka't fi'l-fetâva'l-Hanefiyye* adlı eserinde Ebü'l-Leys Ubeydullah el-Buhârî'nin "Kelâm ile ilgilenen kimsenin adı ulemâ sınıfından silinir" sözü ve Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'ın "Kelâm kitapları, ilim eseri sayılmaz" şeklindeki fetvâsı nakledilir.¹⁸ İmam Mâtürîdî'nin çağdaşı Ebü'l-Kâsım es-Saffâr, *Fetâvâ Kâdîhân* gibi Batı Karahanlılar dönemi Hanefî fıkıh literatüründe görüşlerine sıkça müracaat edilen bir Hanefî fakihidir. Onun kelâm aleyhtarı tavrının, bölgede yetişen fakihleri de etkilediği ve eserlerine de yansıdığı anlaşılmaktadır. Bu etkiye dayanarak, fakih Hanefîler'in din anlayışının en önemli temsilcisinin Ebü'l-Kâsım es-Saffâr olduğu tespiti yapılabilir. Anılan kitaplarda kelâmın meşrûiyeti konusunda Ebû Hanîfe'nin veya İmam Mâtürîdî'nin değil de Ebü'l-Kâsım'ın düşüncesine uyulması, Hanefî din anlayışının bu dönemdeki durumunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Benzer bir hüküm, Burhânîpûrlu Şeyh Nizâm (ö. 1090/1679) başkanlığındaki âlimler heyetinin ortak çalışmasıyla 1664-1672 yılları arasında Hanefî mezhebine dair birçok muteber kaynaktan derlenen *Fetâva'l-Hindiyye* adlı meşhur fetvâ külliyyatında görülür: "Eğer Ehl-i ilme verilmek üzere vasiyette bulunulsa, bunun kapsamına Ehl-i fıkıh ve Ehl-i hadis girer; Ehl-i hikmet ise girmez. 'Mütekellimler, bu vasiyet kapsamında mıdır?' şeklinde sorulsa, 'Hayır' cevabı verilir. Ebü'l-Kâsım (es-Saffâr) şöyle fetvâ verdi: Kelâm kitaplarının ilim eseri sayılmadığında şüphe yoktur. Örfen bu böyledir. Mutlak olarak kitap denildiğinde, bunun kapsamında kelâm eserleri girmez. Buna kıyasla da ilim ehli denilince, kelâmcılar kapsam dışında kalır".¹⁹

Kelâm ilminden ve kelâm yöntemini kullanmaktan uzak duran ve bu alanda eseri bulunmayan Mâverâünnehirli âlimlerin, fakih Hanefîler'in din anlayışını benimsediği düşünülebilir. Eserlerinde Mâtürîdî'yi tek bir yerde dahi zikretmemiş olan Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) ismi bu kapsamda sayılabilir. Ebü'l-Muîn en-Neseffî'nin *Tebşiratü'l-edille*'de yer verdiği **Hanefî mütekellimler** listesinde onun ismine yer vermemesi bu tespiti güçlendirmektedir. Kendi döneminde Horasan bölgesindeki Hanefîler'in reisi olarak anılan Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî (ö. 432/1041) de bu listeye dahil edilebilir. Zira o, Ebû Hanîfe'nin itikâdi görüşlerini yansıttığını düşündüğü eseri *Kitâbü'l-İ'tikâd: 'Aķidetün*

¹⁵Fahreddîn Hasan b. Mansûr el-Özkendî Kâdîhan, *Fetâvâ Kâdîhân*, 3: 329, 331.

¹⁶Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 3-4, 258.

¹⁷Demir, "Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Müdâfaası," 458.

¹⁸Muhammed b. Yûsuf Semerkandî, *el-Mülteka't fi'l-fetâva'l-Hanefiyye*, 275, 449.

¹⁹Şeyh Nizâm v.dğr., *el-Fetâva'l-Hindiyye*, 6: 146.

merviyiyyün 'anhü el-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe'de, "Meşâyahimiz kelâma dalmaktan uzak durdu. İtikâdî konularda nakille iktifa etmek övülen bir tutumdur. Kelâm ile ilgilenildiğinde ihtilâflı konulara dalınmış olunur. En doğru yol, kelâmdan uzak durmaktır" diyerek açıkça kendi kanaatini belirtir.²⁰ Ayrıca eserin son cümlesi olarak ise "Kim bu rivayetleri kabul ederse, sözleri ve tercihleri dine uygun olan ve kelâmdan uzak duran anılan âlimlere uysun" nasihatini dillendirir.²¹ Üstüvâî'nin Gazneliler ve Selçuklular döneminde Nişâbur ve çevresinde kadılık görevini en az bir asır elinde bulunduran Sâidî ailesinin atası olduğu²² ve devlet gücüne sahip oğulları ve torunları tarafından onun kelâmdan uzak durulması tavsiyesine uyulduğu ihtimali düşünüldüğünde, Mâtürîdî din anlayışının Eş'arîlik karşısında yeterince güçlenememiş olmasının nedenlerinden biri daha anlaşılmalıdır ki o da Hanefiler arasında yayılan kelâm karşıtlığıdır. Ebû Hanîfe'nin risâleleri açıkça ortada dururken Hanefî fakihlerin kelâm karşıtı bir din anlayışını nasıl savunabildikleri ve bu noktaya nasıl geldikleri, üzerinde düşünülmesi gerekli bir husustur.

Kelâm veya akâid eseri bulunmayan ilk dönem Hanefî âlimlerinden Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî (ö. 448/1056), Abdullah b. Hüseyin en-Nisâbü'rî Nâsîhî (ö. 447/1055), Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin es-Suğdî (ö. 461/1069), Ebû'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Şemsüleimme Muhammed es-Serahsî (ö. 483/1090), Hâherzâde Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî (483/1090), Ebû Nasr Ahmed b. Abdurrahman b. İshak er-Rîgadmûnî (ö. 493/1100), Sadr Abdülazîz b. Ömer b. el-Mâze (ö. 518/1124), Sadruşşehîd Ömer b. Abdülazîz el-Mâze (ö. 536/1141), Sadr Ahmed b. Abdülaziz el-Mâze (ö. 551/1156), Muhammed b. Yûsuf es-Semerkindî (ö. 556/1161), Sadr Muhammed b. Ömer el-Mâze (ö. 559/1164), Sadr Mahmud b. Ahmed el-Mâze (yk. ö. 570/1174), İmamzâde Muhammed b. Ebî eş-Şergî (ö. 573/1177), Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Akîlî (ö. 576/1180), Ahmed b. Muhammed el-Attâbî (ö. 586/1190), Fahreddîn Kādîhan (ö. 592/1196), Burhaneddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197), Sadr Abdülaziz b. Muhammed el-Mâze (ö. 593/1197), Ömer b. Ali el-Mergînânî (ö. 600/1203) ve Sadr Ömer b. Mes'ûd b. Ahmed el-Mâze (ö. 603/1207) ilk dönem fakih Hanefiler arasında sayılabilir.²³

Mâtürîdî din anlayışını benimseyen mütekellim Hanefiler'in Batı Karahanlılar döneminden sonra bölgede güç kaybettiği anlaşılmaktadır. Bu sonucun ortaya çıkmasında, Buhara Hanefileri'nin reisliğini yapan ve İmam Mâtürîdî'nin din anlayışını benimseyen Zâhid es-Saffâr'ın Selçuklu meliki Sencer tarafından 495/1102 yılında sürgüne gönderilmesiyle birlikte Buhara Hanefî âlimlerinin *reisliğine/sadrliğine* getirilen Burhân ailesinin kelâm ilmine karşı mesafeli tutumunun etkili olduğu düşünülmektedir. Zira Katvan Savaşı'ndan sonra oluşan ortamda Karahıtaylar'ın otoritesi altında resmî olarak yerel yönetici konumu elde eden ve gücünü 141 yıl koruyan (495-636/1101-1238) bu sülâlenin idareci fakihleri içinde mütekellim olarak anılan veya kelâm eseri telif eden hiç kimse bilinmemektedir. Bölgedeki dinî müesseseleri ve eğitim kurumlarını uzun yıllar idare eden yerel yönetici konumundaki Âl-i Burhân'ın kelâm ilminin veya Mâtürîdî din anlayışının gelişimine destek olduğuna dair herhangi bir bilgi de tespit edilememiştir.²⁴ Aksine bu dönemde *fakih Hanefiler*'in temsil ettiği din anlayışı oldukça güçlenmiş ve kelâm ilmine ve yöntemine karşı olumsuz bakış artmıştır.

Kelâm ilminin dinî meşruiyeti ve gerekliliği konusunda Mâverâünnehir Hanefileri arasında yaşanan tartışmaların sonuçları şöyle sıralanabilir:

a) Kelâm ilmini ve yöntemini savunan Hanefiler, bu anlayışı İmam Mâtürîdî'ye nisbetle savunmaktadır. Dolayısıyla mütekellim Hanefiler'in öncüsü Mâtürîdî'dir. Kelâm

²⁰ Sâid b. Muhammed Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikâd: 'Akîdetün merviyiyyün 'anhü el-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*, 212.

²¹ Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikâd*, 233.

²² Abdülkerîm b. Muhammed Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1: 135.

²³ Anılan Mâverâünnehirli Hanefî fakihlerin hayatları ve eserleri hakkında bk. Murteza Bedir, "Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı," 61-67.

²⁴ Âl-i Saffâr ve Al-i Burhan hakkında bk. Abdullah Demir, *Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*, s. 87-93.

aleyhtarı Hanefiler ise görüşlerini Ebü'l-Kâsım es-Saffâr'a (ö. 336/947) nisbetle ortaya koymaktadırlar. Ebü'l-Kâsım'ın ise "Kelâmdan tövbekâr olan Ebû Hanîfe" tasavvurunun öncüsü olduğu söylenebilir.

b) Bu tartışmada mütekellim Hanefiler'in Ebû Hanife tasavvurunun yazılı kaynaklara yani İmam-ı Azâm'a atfedilen akâid risâlelerine dayandığı; oysa fakih Hanefiler'in sözel mirasa ve menâkıb türü rivayetlere itimat ettikleri dikkat çeker. Bu durumun farkında olan Pezdevî, kelâmın meşrûiyetiyle ilgili *el-Âlim ve'l-müte'allim*'den Ebû Hanîfe'nin "Hz. Peygamber'in sahâbesi bu gibi konulara dalmadılar, diyenlere karşı 'Sahâbelerin durumu, karşılarında savaşçı bulunmayan dolayısıyla da silah taşımaya gerek duymayan topluluğa benzer. Oysa biz, saldırı altındayız ve silah (kelâm) bize gereklidir' deriz" görüşünü delil olarak aktarır.²⁵

c) Bu çalışmada "fakih Hanefiler" olarak isimlendirilen âlimler, V. (XI.) yüzyılın ikinci yarısında vefat eden Ebû Şekûr es-Sâlimî el-Keşî tarafından *Ehl-i zevâhir* olarak anılır.²⁶ "Ehl-i zevâhir" veya "Ashâbü'z-zevâhir" tabiri, mânaların hakikatleri ve hükümlerin konuluş gerekçeleri üzerinde düşünmeden, sözün söyleniş amacını dikkate almadan âyet ve hadisleri sadece ilk bakışta anlaşılan lafzî anlamlarına göre anlayan kişileri ifade eder.²⁷ Keşî, "Ehl-i zevâhir" tabirini kullanarak kelâm karşıtlığının nassların anlam ve gâyelerini dikkate almayan bir bakış açısının ürünü olduğunu ortaya koymaktadır. Bu tespit, fakih ve mütekellim Hanefiler arasında ortaya çıkan metodolojik farklılığın belirginleştiğinin bir ifadesidir.

d) Ulaşılan sonuçlar, kelâm metodunu kullananların bölgede Mâtürîdî sonrasında azınlık durumuna düşüklerini ve bu metodun kullanımında gerileme olduğu göstermektedir. Bilindiği gibi Mâtürîdî, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerine iki asra yakın hükmeden Sâmânîler döneminde (204-395/819-1005) Semerkant şehrinde yaşadı ve 333/944 yılında vefat etti. Onun vefat tarihi, Sâmânîler'in çöküş sürecine girdiği zamanla örtüşür. Zira Sâmânîler, I. Nûh b. Nasr'ın 331/943 yılında iktidara gelmesiyle başlayan son altmış yıllık dönemde gerileme ve çöküş sürecine girdi. Bu süreçte, bölgede kelâm ilminin de dâhil olduğu aklî ilimlere yönelik ilginin azaldığı, buna karşın fıkıh ve hadis ilimlerine rağbetin arttığı söylenebilir. Zira fıkıh ilmi, bölgede Mâtürîdî sonrasında kelâm ilminin aleyhine olacak şekilde güçlendi. Bu kapsamda Mâtürîdî'nin ders okuttuğu Dârü'l-Cüzcâniye Medresesi'nin²⁸ onun vefatından sonra kelâm öğretiminden uzaklaşarak fıkıh ve hadis öğretilen bir merkeze dönüştüğü de düşünülmektedir. Zira o dönemde Dârü'l-Cüzcâniye'de ders veren kişilerin biyografileri incelendiğinde bu sonuca ulaşılabilmektedir.²⁹ Bu durumu, Alâeddin es-Semerkandî'nin ifadeleri de doğrulamaktadır. Semerkandî, İmam Mâtürîdî'nin kendi memleketinde iki asra yakın bir süre ihmal edildiğini, fakihlerin onun eserlerinde görülen kelâm tartışmalarıyla ilgilenmeyip sadece fikha meylettiklerini belirtir.³⁰ Benzer şekilde Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî de Mâverâünnehir'de kelâm ilminden yüz çevrildiğini, bu ilimle uğraşana iyi gözle bakılmadığını, kelâm yerine fikha önem verildiğini ifade eder.³¹ Mâtürîdî'den sonraki süreçte Mâverâünnehir'de kelâm karşıtlığının güçlenmesi, Hanefî âlimlerin kelâmdan çok fıkıhla ilgilenmeleri ve bu ilme dair telifatta bulunmaları sonucunu doğurmuştur.³² Kelâm ilmine mesafeli duran, hatta gereğinden fazla kelâmı meşguliyetin mekruh olduğunu düşünen fakih Hanefiler, bu ilmi teşvik etmedikleri gibi kelâm veya itikâtle ilgili bir eser de telif etmediler. Nesefî'nin İmam Mâtürîdî'yi dâhil ettiği kelâmcılara dair isim

²⁵ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, 14.

²⁶ Keşî, *et-Temhîd*, vr. 192a-192b.

²⁷ Bk. H. Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *Zâhiriyye*, 2013, 44, 93-100.

²⁸ İbn Yahyâ, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, 1648/2, vr. 161b.

²⁹ *Demir, Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*, s. 41.

³⁰ Alâüddîn Muhammed b. Ahmed Semerkandî, *Mizânül-uşûl fi netâ'ici'l-ukûl*, 3.

³¹ Bk. Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 258.

³² Mahmûd b. Süleyman Kefevî, *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâ'i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, Tahran Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâyı Millî, 1385, vr. 109b; Şükrü Özen, "Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi," 62-63.

listesini IV. (X.) yüzyıla kadar getirip ondan sonra kimseyi zikretmemesi, Sâ mânîler'in yıkılış sürecinden Neseîî'nin kendi dönemine kadar ki bir yüzyıl içerisinde Hanefîler arasında bölgede hatırı sayılır derecede kelâm âliminin yetişmediği ve Hanefî kelâmına dair kelâm eseri yazılmadığını teyit eder.³³ Ayrıca Mâtürîdî'den Neseîî'ye kadar geçen yaklaşık iki asırlık bir süreçte Alâeddin es-Semerîkandî'nin de dile getirdiği gibi kelâm metodunun kullanıldığı hacimli bir eserin yazıldığına dair bir bilgiye ulaşılmaması da ulaşılan sonucu desteklemektedir.

e) Fakih Hanefîler'in din anlayışının baskın olduğu Mâverânnehir'de iki farklı dönemde risâle hacmini aşan ve kelâm metoduyla kaleme alınan eserler ortaya çıktığı görülür. İlk dönem, Mâtürîdî'nin çağıdır ki bölgeye gelerek görüşlerini yaymaya ve Hanefîler'in telakkilerinin yanlışlığını ortaya koymaya uğraşan Hanefî-Mu'tezilî Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî (ö. 319/931) ile Bâtınî-İsmâîlîler'e cevap verme zorunluluğu, bu gelişimde etkili olmuştur. Zira Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinde öncelikle ve ısrarla Ka'bî'nin görüşlerinin çürütülmeye çalışıldığı açıktır. Savunmaya dayalı benzer bir gelişim, Batı Karahanlılar döneminde görülür. Zira Ebü'l-Muîn en-Neseîî, V. (XI.) yüzyılın son yarısında bölgede yayılma gayreti içinde olan Eş'arîler'e ve onların *tekvin* sıfatı konusunda Hanefîler'e yönelttikleri ağır ithamlara cevap verme durumunda kaldı. Onun gayretleri ve Mâtürîdî'yi öne çıkarması neticesinde Hanefîler'in temel itikâdî görüşlerinin naklî ve aklî delillerle temellendirildiği Mâtürîdî'nin din anlayışı veya Ebû Hanîfe tasavvuru bölgede yeniden canlandı ve güçlendi. Bu süreye kadar ise kelâm ilmi ve mütekellim Hanefîler'in öncüsü Mâtürîdî'nin din anlayışı, geri planda kaldı. Mâverânnehir'de kelâm yöntemi ile kaleme alınan eserlerin telifinde ve kelâm anlayışının anılan dönemlerde güçlenmesinde savunma ihtiyacının ön planda olduğu görülür. Bu durum, Hanefî toplumunda bir mütekellimin mücadele azmi ve tartışma becerisine gerek duyulmadığı dönemlerde, Hanefî fakihlerin söz sahibi olduğu ve onların Ebû Hanîfe tasavvurlarının yaygınlaştığı şeklinde yorumlanabilir. Osmanlı toplumunda kelâmcının tartışma ve savunma gücüne ihtiyaç duyuluncaya kadar kelâm ilminin, Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin ve Mâtürîdîliğin geri planda kalması da Osmanlı'nın fakihler tarafından yönlendirilen bir toplum olmasıyla bağlantılı görünmektedir. Örneğin döneminin en güçlü ismi Molla Hüsrev (ö. 885/1480) kelâm hakkında şöyle söyler: "Bir kimse kelâm ilmi müstesna, diğer ilimleri tahsil için anne-babasından izin almadan memleketinden ayrılabilir. Çünkü İmam Şâfiî, 'Kulun büyük günahla Allah'ın huzuruna çıkması, kelâm günahıyla çıkmasından hayırlıdır' demiştir. O zaman okunan kelâmın hükmü bu olunca felsefecilerin hezeyanlarıyla karışık, bâtıl ve yaldızlı laflarıyla dolu bir kelâm şekli hakkındaki hükmün ne olacağını varın siz tasavvur edin".³⁴ Günümüz Türkiye'sinde Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî gibi akla ve düşünmeye değer veren âlimlerin din anlayışlarından beslenen ilahiyat fakültelerinin temsil ettiği din anlayışı yerine fikhî fetvâlar ile topluma yön vermeye çalışan dinî oluşumların veya medya vaizlerinin daha etkin olması, fakih Hanefîler'in veya Hanefî görünümümlü Seleîî din anlayışının yaygınlaştığı şeklinde yorumlanabilir. Zira Cumhuriyet döneminde her ne kadar İlahiyat Fakülteleri'nde İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik hakkında bilimsel araştırmalar yapılsa da toplumsal hayatta etkin olan cemaat ve tarikatların fakih Hanefîler'in eserlerinden beslenmeleri nedeniyle Mâtürîdî din anlayışının yeterince yaygınlaşmadığı söylenebilir.

f) Batı Karahanlılar döneminde Fakih Hanefîler'in kelâmı bile mekruh görmeye başlaması, diğer ilimlerin özellikle felsefî ilimlerin dışlanmasına da zemin oluşturdu. Zira kelâm mekruh ve yasak ise felsefî ilimlerin hiçbir şekilde meşruiyeti zaten söz konusu olamazdı. Dolayısıyla Sâ mânîler döneminden sonra ilmî ve fennî alanda yaşanan gerilemenin altında Hanefîler'in din anlayışındaki bu değişimin etkisi de araştırılmaya değer bir konudur.

³³ Bk. M. Sait Özervalı, "Alâeddin el-Üsmendî'nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi: Mâverânnehir Kelâm Düşüncesine Bir Katkı," 41.

³⁴ Molla Hüsrev, *Dürrü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*, 1: 323; İmam Şâfiî'ye nisbet edilen söz için bk. Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmi' u beyâni'l-ilm ve fağlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî*, 365-366.

Zira bazı Hanefîler, akla değer veren bir Ebû Hanîfe tasavvurundan kelâmı yasaklayan Ebû Hanîfe düşüncesine doğru savrulmuşlardır. Günümüze uzanan tarihsel süreçte, mütekellim Hanefîler'in din anlayışı olan Mâtürîdîliğin değil, fakih Hanefîler'in din anlayışının ve Ebû Hanîfe tasavvurunun etkin olduğu açıktır.

g) Batı Karahanlılar döneminde bölgede güç kazanmaya çalışan Eş'arîlik tehlikesine karşı V. (XI.) yüzyılın son çeyreğinden itibaren (Hicrî 475-550) Neseffî'nin gayretleri ve öncülüğünde İmam Mâtürîdî'nin din anlayışı gündeme gelmeye başladı. Neseffî'nin Mâtürîdî'yi öne çıkartma gayretleri, bu anlayışı devam ettiren kelâmcılarla güçlendi ve Mâtürîdîlik Neseffî'nin vefatından sonra Batı Karahanlılar döneminde VI. (XII.) yüzyılın ikinci yarısında (550-600) Ehl-i sünnet kelâm mezhebi olarak kabul edildi. Zira bu yıllarda Mâtürîdî, kendileri kelâma mesafeli duran fakih Hanefîler tarafından bile "Ehl-i sünnet'in reisi" olarak anılmaya başlandı. Onların bu tutumları, Eş'arî kelâmına daha çok itibar eden ancak Mâtürîdî olduğunu dillendiren Osmanlı âlimlerini akla getirmektedir.

2. Aklın Gücü ve Yetkinliği: Sadece Akla Dayanılarak İmanmanın Gerekliliği Tartışması

Semerkantlı İmâm Mâtürîdî'nin din anlayışını benimseyen mütekellim veya muhakkik Hanefîler, diğer bir isimlendirme ile Semerkant kelâmcıları, akla kendi alanında bilgiye ulaşmada bağımsız bir rol tanırken; Buhara imamları olarak atıf yapılan fakih Hanefîler, akla sadece nakil bağlamında anlama ve yorumlama yetkisi tanımaktadır. Bu husus, fetret ehlinin dini yükümlülüğü konusunda tarafların ortaya koydukları görüşlerde açıkça görülebilmektedir. Muhammed b. Semâ'a'nın (ö. 233/848) Ebû Yûsuf'tan rivayet ettiğine göre Ebû Hanîfe bu konuda şöyle düşünmektedir: "Kimse, yaratıcısını tanıma konusundaki cehaleti sebebi ile bir bahane ileri süremez. Çünkü gökler, yer, kendi nefsi ve diğer canlıların yaratılması gözler önündedir. İbadetler ve diğer dinî uygulamalar (*şeriat*) konusunda ise bunlar delile dayanılarak kesin olarak ispat edilmedikçe kişiler mâzurdur." Bu sözün ikinci kısmı, Hâkim eş-Şehîd'in (ö. 334/945) günümüze ulaşmayan *el-Müntekâ* adlı eserinden biraz daha açık ifadelerle şöyle aktarılır: "Farzlar konusunda ise bilmeyen, kendisine tebliğ edilmeyen veya Müslümanlarla karşılaşmayan kişiler sorumlu tutulamazlar".³⁵

İmam Mâtürîdî bu konuda Ebû Hanîfe'nin anlayışını benimsemekte ve kelâm yöntemi ile görüşünü delillendirmektedir. Ona göre Allah hiçbir peygamber göndermeseydi, yine de insanların akıllarıyla Allah'ın varlığını ve birliğini tanımları gerekirdi.³⁶ Ebû Hanîfe'ye dayanan bu görüşü, Iraklı Mu'tezilî eğilimli Hanefîler ile birlikte Mâtürîdî'ye atıf yapan Mâverâünnehirli *mütekellim Hanefîler* Ebü'l-Muîn en-Neseffî (ö. 508/1115), Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr (ö. 534/1139), Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144), Mahmud el-Lâmişî (ö. 552/1157), Alâeddin el-Üsmendî (ö. 552/1157) ve Sâbûnî (ö. 580/1164) benimsemektedir.³⁷ Buna karşın Mâverâünnehirli Hanefîler'den Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1099),³⁸ Serahsî (ö. 483/1090) ve Kâdihân (ö. 592/1196), dinî sorumluluğun Allah'ın peygamber gönderilmesiyle başlayacağına kânidirler. Ebü'l-Usr Pezdevî (ö. 482/1089) ise iki zıt konumda yer alan bu görüşlerin haddi aşmış olduğunu düşünmektedir.³⁹ Kardeşi Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Allah'ın bildirimini olmadan kimsenin herhangi bir konuda sorumlu tutulamayacağı görüşünü, İmam Eş'arî ile görüştüğünü belirttiği Buhara âlimlerine atfeder. Kendisi ise İmam Eş'arî'nin görüşünü benimser.⁴⁰ Oysa o, Ebû Hanîfe, İmam Mâtürîdî ve Semerkantlı

³⁵ Saffâr, *Telhîşü'l-edille*, 1: 132; Semerkandî, *Mizânül-uşûl*, 191-192; Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 207; Üsmendî, *Lübâbü'l-kelem*, 47; Nüreddin Ahmed b. Mahmûd Sâbûnî, *el-Bidâye fî uşûli'd-dîn*, 85-86; *el-Kifâye*, 347-348; Hasan b. Ebî Bekir el-Hanefî Makdisî, *Gâyetü'l-merâm fî şerhi Bahri'l-kelem*, 267.

³⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 5: 108; 109: 417.

³⁷ İbn Yahyâ, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*, vr. 19b; Mahmûd b. Zeyd Lâmişî, *et-Temhîd li-şarhî'd-dîn*, 86-90; Semerkandî, *Mizânül-uşûl*, 50-51, 191; Üsmendî, *Lübâbü'l-kelem*, 47-50; Saffâr, *Telhîşü'l-edille*, 1: 132; Sâbûnî, *el-Bidâye*, 85-87; *el-Kifâye*, 347-349; Makdisî, *Gâyetü'l-merâm fî şerhi Bahri'l-kelem*, 265-267.

³⁸ Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 207.

³⁹ Ebü'l-Usr Ali b. Muhammed Pezdevî, *Uşûlü'l-Pezdevî*, *el-Kâfi fî şerhi'l-Pezdevî* içinde, 5: 2130-2132.

⁴⁰ Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 207.

Hanefîler'in ilâhî tebliğ olmadan da insanların sorumlu olacaklarını savunduklarını bilmektedir. Pezdevî, bu tercihiyle Mâtürîdî anlayıştan ayrılmaktadır. İmam Mâtürîdî'nin temsil ettiği kelâm sistemine göre akıl da bir hüccettir ve kesin bilgiye ulaştığı konularda önderdir. Dolayısıyla yüce bir yaratıcının varlığına ulaşma imkânı olan akıllı kişiler inanmakla yükümlüdürler. Bu görüş, akla tanınan güç ve yetkinlikle irtibatlıdır. İmam Mâtürîdî,⁴¹ Ebû Seleme es-Semerkandî,⁴² İbn Yahyâ,⁴³ Ebü'l-Muîn en-Nesefî,⁴⁴ Alâeddin es-Semerkandî⁴⁵ ve Sâbûnî⁴⁶ gibi Mâverâünnehir bölgesinde yetişen mütekellim Hanefîler, akli hükümlerin *vâcib*, *mümteni* ve *câiz* (*vâsıt/mümkün*) olmak üzere üçe ayrıldığını kabul ederler.

a) *Vâcib (Akli Zorunluluk)*: Âlemin bir yaratıcısı (*sâni*) olduğunu anlamak, ikram edene şükretmenin gerekliliğini kavramak, doğruluk ve adaletin beğenilmesi ve bunlara benzer akılla kavranılan tüm konular, aklın *vâcib* hükmünü verdiği ve kesin hükme ulaştığı konulardır. Bu alanda akıl önderdir (*metbû*), vahiy ise akla uyar ve onu destekler.

b) *Mümteni (Akli İmkânsızlık)*: Zıtların bir objede bir durumda birleşmelerinin imkânsızlığı ve müstehîlâtın Allah'a izafe edilmesinin olanaksızlığı gibi konular, aklın kavradığı ve reddettiği hususlardır. Akıl, bu alanda da önderdir; vahiy ise akla uyar ve onu destekler.

c) *Câiz (Akli İmkân)*: Bir şeyin olup olmamasının imkânlılık açısından aynı seviyede olduğu, her iki ihtimalin eşit durumda bulunduğu konular, aklın kesin hükme varamadığı *câiz* (*mümkün*) alanını oluşturur. İbadetler ve diğer dinî uygulamalar (*umûr-i şer'iyeye*), akli hükümlerden *câiz* kapsamına girmektedir. Çünkü akıl, ibadetler ve diğer dinî uygulamaların nasıl yerine getirileceği konusunda farklı ihtimaller arasında hüküm veremeden çekimser kalır (*tevakkuf*). Bu nedenle akıl bu konularda vahye uymaya muhtaçtır ve mecburdur. Vahiy bu alanda belirlemede bulunduktan sonra akıl belirlenen ibadetleri ve dinî uygulamaları destekler ve açıklar.⁴⁷

⁴¹ Mâtürîdî'ye göre usûl üçtür: Mümteni, vâcib ve ikisinin ortası olan mümkün. Akli açıdan vâcib aksine herhangi bir haberin gelemeyeceği bir konumdur, mümteni de aynı durumdadır. Mümkün ise farklı konuların bulunduğu bir alandır. Mümkünde herhangi bir alternatifi vâcib veya mümteni kılınması, akıl açısından söz konusu değildir. Peygamberler her konumda mümkünin tercihe şayan olan alternatifi açıklamaları getirirler. Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, Kitâbü't-Tevhîd, 282. Ayrıca Mâtürîdî, İsrâ sûresinin 15. âyetini açıklarken a) Bedîhî olarak bilinenler, b) Nazar ve teemmüle bilinenler, c) Tâ'lim ve tenbih ile bilinenler şeklinde üçlü bir ayırım yaparak, aklın ve vahyin bilgi alanına değinmektedir. Bk. *Te'vilât*, 8: 243-244.

⁴² Semerkandî'ye göre inancın üç kısma ayrıldığı söylenebilir: Aklen vâcib, mümteni ve mümkün. Vâcib, nimet vereni tanıma ve O'na şükretme; mümteni, nimet vereni tanımamanın ve O'na nankörlük etmenin aklen yanlışlığın bilinmesi gibi hususlardır. Mümkün ise namazların ve zekâtın ölçüsünü belirlemek gibi dinî esasların (şerâi) miktarları ile alakalı hususlardır. Akıl, mümkün vâcib ve mümteni olana yönelmede yetersiz kalınca, mümkün olan hususları açıklamak, mümkün vâcib ve mümteniye yönelmek için eşyanın hakikatlarını insanlara öğretecek bir peygambere ihtiyaç duyulması zaruridir. Peygamberler aklen vâcib olanı te'kit, aklen imkânsız olanın meydana gelemeyeceğini ortaya koymak ve aklen mümkün olanı açıklamak için gönderilmişlerdir. Bk. Ebû Seleme es-Semerkandî, Cümelü usûli'd-dîn, 9.

⁴³ İbn Yahyâ, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*, vr. 19a-20a, 123b.

⁴⁴ Nesefî akli hükümleri vâcib, mümteni ve vâsıt (mümkün) kavramları ile açıklar. Bk. Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed Nesefî, *Tebşiratü'l-edille*, 2: 21; *Temhîd li-kavâidi't-tevhîd*, 232.

⁴⁵ Alâeddin es-Semerkandî Allah'a iman ve ibadetin gerekliliğini akli ve şer'î güzellik olarak belirtirken, ibadetlerin şekli, miktarı ve vakitleri gibi konuları yalnızca şer'î hasen (hüsün bi's-şer') olarak kabul etmektedir. Bu ayırımı ile aklın bilgi alanını diğer Mâtürîdîler'e benzer şekilde belirlemektedir. Bk. Semerkandî, *Mizânül-üşûl*, 46, 178-183.

⁴⁶ Sâbûnî'ye göre aklın vereceği hükümler (kadiyyâtü'l-ukûl) üç kısma ayrılır: Vâcib, mümteni ve câiz. Akıl, vâcib ve mümteni hakkında kolayca hüküm verebilse de câiz hakkında duraklar, ne olumlu ne de olumsuz bir hükme varamaz. Akıl, câiz alanına giren konularda farz veya haram hükmüne ulaşamaz, peygamberin beyânına muhtaçtır. Bk. Sâbûnî, *el-Bidâye*, 46; *el-Kifâye*, 180, 371; Ayrıca Sâbûnî aklın verebileceği hükümlerle örnekler de vermektedir. Ona göre Allah'ın zât ve sıfatlarını bilmek vâcib; şirk koşmak ve O'na çocuk isnad etmek, ayrıca zulm mümteni; kabir azabı ve ahvâli, ölümden sonra diriliş, haşr, amellerin tartılması, sırat, şefaât, cennet, cehennem gibi hususlar ise akli hüküm açısından câiz kapsamındadır. Akıl bu hususlarda nakli bilgiye muhtaçtır. Bk. *el-Kifâye*, 371.

⁴⁷ Saffâr, *Telhîşü'l-edille*, 1: 36-37, 134-135.

Görüldüğü gibi Mâtürîdî anlayışı benimseyen kelâmcılar, aklın ve vahyin bilgi alanını, aklın ulaşabileceği hükümlere dayanarak belirleyerek oldukça isabetli şekilde akli hükümleri ifade etmek için *vâcib*, *mümteni* ve *câiz* (*mümkin/vâsıt*) kavramlarını kullanmışlardır. Onlar, aklın mârifetullahı da kapsayan *vâcib* ve *mümteni* alanına giren konularda tek başına doğru bilgiye ulaşabileceğini ve aklın bu alanda öncü olduğunu kabul etmektedirler. Buna karşın ibadetler ve dinî uygulamalar, aklın kesin bilgiye ulaşamayacağı akla göre *câiz* alanda yer alır. Bu alanda vahyin bildirimine gerek vardır. Dolayısıyla vahiy belirlemede bulunmadan dinî hükümler konusunda sorumluluk başlamaz. Zâhid es-Saffâr, bu anlayışı, İmâm Mâtürîdî'den şöyle nakleder: “İbadetleri ve diğer dinî uygulamaları öğrenmenin yöntemi, nakil; dini öğrenmenin yolu ise akıldır (*İnne sebîle 'ş-şer'a es-sem'; Fe-emme'd-dîne fe-inne sebîlehu el-akl*)”⁴⁸ Bu tartışmada belirleyici olan aklın kesin bilgiye ulaştığı konularda yetkili olup olmadığı hususudur. Mütakellim Hanefîler'in din anlayışı Mâtürîdîlik, akıl-nakil arasında dengeyi gözetmekte ve akla kendi bilgi alanında yetki tanımaktadır. Oysa fakih Hanefîler, her ne kadar “Mâtürîdiyiz” deseler de bu açıdan Mâtürîdî gelenekten ayrılmaktadırlar.

3. İmanın Yarattığı Tartışması

Buhara ve Semerkand Hanefîleri arasında görüş ayrılığına sebep olan bir diğer konu da imana mahlûk denilip denilemeyeceği hususudur. İmanın yaratılmışlığı hakkında Mâverâünnehirli Hanefî fakihler arasında dört eğilim ortaya çıkmıştır:

- a) Kullara ait tüm filler gibi iman da yaratılmıştır.
- b) İmana mahlûk denilmemesi gerektir, aksi halde Kur'an'ın mahlûkiyetine kapı aralanır.
- c) İman denildiğinde akla gelen Allah'ın fiili olan tevfiik ve hidâyet, gayr-i mahlûktur; kulun fiilleri olan ikrar ve tasdik ise mahlûktur.
- d) Bu konuda görüş beyan edilmemesi, çekimser kalınması.

“Kulların tüm fiilleri gibi iman da yaratılmıştır” görüşü, Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî (ö. 318/930), Mâtürîdî, Ebû Seleme es-Semerkandî (ö. IV./X. yüzyılın ikinci yarısı), İbn Yahyâ (ö. IV./X. yüzyılın ikinci yarısı) ve Zâhid es-Saffâr gibi Semerkant Hanefîleri tarafından ısrarla savunuldu. Bu âlimler ikinci görüşü yani imanın mahlûk olmadığını savunan Hanefîleri [Buhara Hanefîlerini] ise Haşviyye olarak nitelendirmişler, hatta câhil olmakla da itham etmişlerdir.⁴⁹ Pezdevî, isim belirtmeden imanın yaratılmışlığı görüşünü Semerkant ehlinin tamamına atfeder.⁵⁰

“İman yaratılmıştır demek câiz değildir” görüşü ise Ebû Hanîfe'nin kadılık yapmaya uygun bulunduğu on talebesi arasında zikredilen ve hocası henüz hayatta iken Merv kadısı olarak atanan Ebû İsme Nûh b. Ebî Meryem Ca'vene el-Câmi' el-Mervezî'ye (ö. 173/789) atfedilen bir rivayete dayandırılır. Bu görüş, V. (XII.) yüzyılda Buhara'da etkin olan Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin babası Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, Ebû Bekr Muhammed el-Fazl (ö. 381/991), Ebû Muhammed İsmâil b. el-Hüseyn ez-Zâhid (ö. 402/1012), Ebû Muhammed b. Hâmid ve Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100) tarafından savunuldu. Bu kişiler, imana yaratılmış denildiğinde Kur'an için de benzer bir durumun söz konusu olacağı endişesi ile imanın mahlûk sıfatıyla anılmasını kabul etmediler. Görüşlerinde oldukça ısrarcı olan bu kişiler, imanın yaratılmışlığını kabul edenlerin [=İmâm Mâtürîdî ve arkadaşları] arkasında namaz kılınmayacağına da ittifak etmişler, hatta bu görüşü savunanlar ile çekimser kalanlara baskı bile uygulamışlardır. Nûh b. Ebî Meryem el-Mervezî'den rivayetle “imanın mahlûk olmadığı” hakkında Ebû Hanîfe'ye bir görüş atfedilmesi ve bu görüşte imanın yaratılmış olduğu görüşünün Kur'an'ın da mahlûk olduğunu kabul etmeye yol açacağına belirtilmesi, bu kabulün bölgede yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Pezdevî, aynı

⁴⁸ Saffâr, *Telhîşü'l-edille*, 1: 132. Mâtürîdî'nin aktarılan görüşü için bk. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 4: 112.

⁴⁹ Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl Nesefî, *Kitâbü'r-Red alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâleti'l-mudille*, 90-91; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 618-623; İbn Yahyâ, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*, vr. 29b; Saffâr, *Telhîşü'l-edille*, 2: 734. Câhillik ithamı için ayrıca bk. Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 154-155.

⁵⁰ Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 154-155.

görüşü babası Muhammed el-Pezdevî'nin Nûh b. Ebî Meryem'den rivayet ettiğini belirtir. Ayrıca "Biz de bu görüşü benimsiyoruz. Zira Ebû Hanîfe'nin anlayışı (*mezhebi*), Nûh b. Ebî Meryem'in rivayet ettiği" diyerek kendi kanaatini de belirtir.⁵¹

İmanda iki yön bulunduğu, tevfik ve hidayetin Allah'ın fiili olması nedeniyle gayr-i mahlûk; tasdik ve ıkrarın kulun fiili olması açısından mahlûk olduğu görüşü ise Rüstüfeğnî ve Ebü'l-Leys es-Semerkandî gibi ilk dönem âlimleri ile Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî (ö. 593/1197) tarafından savunuldu.⁵²

Ebü'l-Muîn en-Nesefî ve Ömer en-Nesefî ise imanın yaratılmışlığı hususundaki bu tartışmaya hiç değinmeyerek çekimser kalmayı tercih etmişlerdir.

Bu tartışmada dikkat çeken noktalar bulunmaktadır:

a) Pezdevî, bu konuda kendisi ile aynı kanaatte olan babasının da aralarında bulunduğu âlimlere önce "Buhara İmamları" şeklinde genel bir atıf yapmakta daha sonra ise bu görüşü kabul edenlerin isimlerini öncesinde "eş-Şeyh el-İmam" övgü sıfatlarını kullanarak ismen belirtmektedir. Oysa diğer görüşü savunanların özel isimlerini belirtmediği gibi âlim veya imam olarak değil sadece "Semerkant ehli" olarak anmaktadır. Onun bu tercihi, Mâtürîdî tarafından temsil edilen anlayışı pek de dillendirmek istemediğini gösterir.

b) Pezdevî, Semerkant ehlinin "imanın yaratılmadığını" savunanları câhillikle itham ettiğini de belirtir. Eserlerinde açıkça Buhara fakihlerine bu konuda "câhillik" nitelendirmesini yapanlar Mâtürîdî ile Saffâr'dır. Hatta Saffâr, Pezdevî'nin savunduğu görüşü benimseyenleri *gabî* (kalın kafalı) olmakla da suçlar.

c) İmanın yaratılmadığını Ebû Hanîfe'ye atıfla savunanlar, imanın yaratılmışlığını kabul edenlerin [=İmâm Mâtürîdî ve arkadaşları] arkasında namaz kılınmayacağına da ittifak etmişler, hatta bu görüşü savunanlar ile çekimser kalanlara baskı bile uygulamışlardır. Bu durum, imanın mahlûk olmadığını savunan Mâtürîdî anlayışın güçlenememesinin nedenlerinden birini daha ortaya koymaktadır.

d) Batı Karahanlılar döneminde imanın yaratılmışlığı konusunda aynen Mâtürîdî'nin görüşünü benimseyen ve ondan daha açık ve net ifadeler kullanarak bu görüşü savunan âlim, Saffâr'dır. Oysa Nesefî bu konuda görüş belirtmeyerek çekimser kalmayı tercih eder. Bu durum, zıt görüşü savunan Hanefî fakihlerin bölgede güçlü olmasıyla ve Nesefî'nin onların tepki ve baskısından çekinmesiyle irtibatlı olabilir. Oysa zaten uzun bir süre sürgün hayatı yaşayan Saffâr, bu konuda da İmam Mâtürîdî'nin anlayışını aynen devam ettirmiştir.

e) Buhara âlimlerinde imanın mahlûk olmadığı şeklinde bir kanaat ortaya çıkmasının kaynağı, Ebû Hanîfe'nin öğrencileri arasında yer alan Nûh b. Ebî Meryem el-Mervezî'den rivayetle Ebû Hanîfe'ye atfedilen görüştür. Pezdevî, bu görüşün babası Ebü'l-Hasen Muhammed el-Pezdevî tarafından Mervezî'den rivayet edildiğini belirtir. Batı Karahanlılar döneminde gerek bu konuda, gerekse Ebû Hanîfe'nin kelâma karşı tutumu konusunda Hanefî fakihler arasında farklı "Ebû Hanîfe tasavvurları" olduğu anlaşılmaktadır. Zira yukarıda isimleri anılan V. (XII.) yüzyıl Mâverâünnehir Hanefî âlimleri, Kâdîhan ve Serahsî gibi meşhur fakihlerin eserlerinde isimleri sıkça anılan önemli fakihlerdir. Dönemin Hanefî fakihlerinin sahip oldukları Ebû Hanîfe tasavvurlarına göre takındıkları tavırlar da farklılaşmaktadır.

Sonuç

Mâtürîdîlik, kelâm ilminin önemli ve gerekli olduğunu düşünen *mütekellim Hanefîler*'in gayretleri sonucunda teşekkül etmiş itikâdî bir mezheptir. Bu ekolün ortaya çıkmasına fakih Hanefîler'in yeterince katkı sunmadığı hatta, engel bile oldukları söylenebilir. Zira ulaşılan sonuçlar, Mâverâünnehir bölgesindeki Hanefî fakihlerin farklı Ebû Hanîfe

⁵¹Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, 154-155.

⁵²Ebü'l-Hasan Rüstüfeğnî, *el-Fevâid*, Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, 000547, vr. 292a-293a; Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Beyânü akîdetü'l-usûl*, 274. Bu görüş es-Sevâdü'l-a'zam'da sıralanan altmış bir madde içinde yer almaz, ancak "İman, Allah'ın i'tâsıdır" maddesinin şerhinde belirtilir. Bk. Hakîm Semerkandî, es-Sevâdü'l-a'zam, 15.

tasavvurlarına sahip olmaları nedeni ile ayrıştıklarını göstermektedir. Mütakellim Hanefiler akla kendi alanında bilgiye ulaşmada bağımsız bir rol tanırken; Buhara İmamları olarak atıf yapılan fakih Hanefiler, akla sadece nakil bağlamında anlama ve yorumlama yetkisi tanımaktadır. Mütakellim Hanefiler, Ebû Hanîfe'nin kelâm ilmini ve yöntemini değil, ehliyetsiz kişilerin bir sonuca ulaşması mümkün olmayan tartışmaları hoş karşılamadığını düşünmektedir. Kaynaklarda görüşlerine "aşhâbımızdan muhakkik olanlar" şeklinde atıf yapılan kelâmcı yönü ağır basan Hanefî âlimler, bu grubu oluşturur. Mütakellim Hanefiler, ayrıca yöntemsel olarak aklın kendi bilgi alanında bilgiye ulaşma gücü olduğunu kabul etmektedir. Mâtürîdî, Rüstüfeğnî, Beşâğarî, Ebû Bekir el-İyâzî, Ebû Seleme es-Semerkindî ve İbn Yahyâ, bu geleneğin öncüleridir. Bölgede çoğunluğu oluşturdukları anlaşılacak fakih Hanefiler ise Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd'a kelâm ilmiyle ilgilenmeyi ve bu alanda münâzara yapmayı yasakladığına dair rivayeti aynen benimseyerek, kelâm ilmiyle ilgilenmenin tavsiye edilen bir uğraş olmadığı hususunda birleşmişler ve bunu fıkıh kitaplarında açıkça belirtmişlerdir. Fakih Hanefiler, genel olarak imanın mahlûk olmadığını, dil ile ikrarın iman tanımında yer aldığını, haberî sıfatların te'vil edilmemesinin daha doğru olduğunu, peygamberin daveti olmadan sadece akla dayanılarak Allah'a inanma yükümlülüğünün başlamayacağını ve fetret ehlinin sorumlu olmadığını düşünmektedir. Fakih Hanefiler, şahsî yaşantılarında da bu yönde davranarak kelâm eseri telif etmedikleri gibi kelâmî tartışmalara dâhil olmaktan da uzak durmuşlar ve kelâm ilminin öğrenilmesini de engellemeye çalışmışlardır.

Fakih Hanefiler'in kelâmı bile mekruh görmeye başlaması, diğer ilimlerin özellikle felsefî ilimlerin dışlanmasına kanaatimizce zemin oluşturmuştur. Zira kelâm mekruh ve yasak ise felsefî ilimlerin hiçbir şekilde meşrûiyeti zaten söz konusu olamaz. Dolayısıyla Sâ mânîler döneminden sonra ilmî ve fennî alanda yaşanan gerilemenin altında Hanefiler'in din anlayışındaki bu değişimin etkisi de araştırılmaya değer bir konudur. Zira bazı Hanefiler, akla değer veren bir Ebû Hanîfe tasavvurundan kelâmı yasaklayan Ebû Hanîfe düşüncesine doğru savrulmuşlardır. Günümüze uzanan tarihsel süreçte, mütakellim Hanefiler'in değil, fakih Hanefiler'in etkin olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Bedir, Murteza. "Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı." Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 3, no. 4 (2005): 27-84.

Demir, Abdullah. "Mâtürîdî Âlimi Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Müdâfaası." cumhuriyet ilahiyat dergisi, 20, no. 1 (2016).

Demir, Abdullah. Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi (Doktora tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2014.

Ebû Hanîfe, el- 'Âlim ve'l-müte'allim. nşr. M. Zâhid Kevserî-trc. Mustafa Öz. İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri içinde, İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1992.

Ebü'l-Leys es-Semerkindî, Beyânü akîdetü'l-usûl. nşr. A.W.T. Juynboll. 1 cilt. Vol. 29,1881.

es-Semerkindî, Ebû Seleme, Cümeli usûli'd-dîn. nşr. A. Saim Kılavuz. İstanbul: Emek Matbaası, 1989.

Hakîm Semerkandî, es-Sevâdü'l-a'zam. nşr. Bulak: Dârü't-tıbâati'l-âmire, 1253/1837.

İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh, Câmî'u beyâni'l-'ilm ve fâdhilî ve mâ yenbagî fî rivâyetihî ve hamlihî. nşr. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.

İbn Yahyâ, Şerhu Cümeli usûli'd-dîn, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, 1648/2, vr.

Kâdîhan, Fahreddîn Hasan b. Mansûr el-Özkendî, Fetâvâ Kâdîhân. nşr. Sâlim Mustafa el-Bedrî. 3 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1865.

Kefevî, Mahmûd b. Süleyman. Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr min fuçahâ'i mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr, Tahran Kitabhâne-i Meclis-i Şûrâyı Millî, 1385, vr.

Keşşî, Ebû Şekûr Muhammed b. Abdüsseyyid es-Sâlimî. et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, 001153, vr.

Lâmişî, Mahmûd b. Zeyd, et-Temhîd li-ķavâidi't-tevhîd. nşr. Abdülmecîd Türkî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1995.

Makdisî, Hasan b. Ebî Bekir el-Hanefî, Gâyetü'l-merâm fî şerhi Bahri'l-keîâm. nşr. Abdullah Muhammed Abdullah İsmâil - Muhammed Seyyid Ahmed Şehhâte. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 1432/2012.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. Kitâbü't-Tevhîd. nşr. Bekir Topalođlu - Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yay., 2003.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. Te'vilâtü'l-Ķur'ân. nşr. 17 cilt. İlmî Kontrol: Bekir Topalođlu, nşr. Ahmet Vanlıoğlu v.dđr. I-XVII, İstanbul: Mizan Yay., 2005-2010.

Mekkî, Muvaffak b. Ahmed. Menâķıbü Ebî Ħanîfe. trc. 2 vols. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1401/1981.

Molla Hüsrev. Dürerü'l-ĥükkâm fî şerhi Ğureri'l-aĥkâm. trc. 2 vols. Âsitâne: Şirket-i Sahafiye-i Osmâniye, 1317.

Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl, Kitâbü'r-Red alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlleti'l-mudille. nşr. Marie Bernard, "Le Kitâb al-radd 'alâ l-bida' d'Abû Mutî' Makhûl al-Nasafî" içinde. Vol. 16,1980.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. Bahrû'l-keîâm. nşr. Veliyyüddîn M. Sâlih el-Farfûr. Dimeşk: Mektebetü'l-Farfûr, 1421/2000.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. Temhîd li-ķavâidi't-tevhîd. nşr. Habîbullah Hasan Ahmed. Kahire: Dârü't-tibâati'l-Muhammediyye, 1406/1986.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. Tebşîratü'l-edille. nşr. I (nşr. Hüseyin Atay) - II (nşr. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003-2004.

Özen, Şükrü. "V. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi." İslâm Araştırmaları Dergisi, 9 (2003): 49-85.

Özervalı, M. Sait. "Alâeddin el-Üsmendî'nin Kelâmcılığı ve Bilgi Teorisi: Mâverâünnehir Kelam Düşüncesine Bir Katkı." İslâm Araştırmaları Dergisi, no. 10 (2003): 39-63.

Pezdevî, Ebü'l-Usr Ali b. Muhammed, Uşûlü'l-Pezdevî, el-Kâfi fî şerhi'l-Pezdevî içinde. nşr. Fahreddin S. Muhammed Kanet. 4 cilt. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1422/2001.

Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed, Uşûlü'd-dîn. nşr. Hans Peter Linss. Kahire: Dârü İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1383/1963.

Rüstüfađnî, Ebü'l-Hasan, el-Fevâid, Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, 000547, vr.

Sâbûnî, Nüreddin Ahmed b. Mahmûd. el-Bidâye fî uşûli'd-dîn. nşr. Bekir Topalođlu. Ankara: DİB Yayınları, 1998.

Sâbûnî, Nüreddin Ahmed b. Mahmûd. el-Kifâye fî'l-hidâye. nşr. Muhammed Aruçi. İSAM Yayınları, 1434/2013.

Saffâr, Ebû İshâk İbrâhim b. İsmâil ez-Zâhid, Telĥîşü'l-edille li-ķavâ'idi't-tevhîd. nşr. Angelika Brodersen. 2 cilt. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almânî li-ebĥâsi'ş-Şarkiyye, 1432/2011.

Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, el-Ensâb. nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî. 5 cilt. Beyrut: Dârü'l-cinân, 1408/1988.

Semerkindî, Alâuddîn Muhammed b. Ahmed, Mîzânül-uşûl fî netâ'ici'l-uķûl. nşr. M. Zekî Abdülber. Kahire: Mektebetü Dâri't-türâs, 1418/1997.

Semerkindî, Muhammed b. Yûsuf, el-Mülteķaķ fî'l-fetâva'l-Ħanefiyye. nşr. Mahmûd Nassâr-Seyyid Yûsuf Ahmed. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1420/2000.

Siđnâķi, Hüsâmeddîn Hüseyin b. Ali, et-Tesdîd şerĥu't-Temhîd li-ķavâ'idi't-tevhîd, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 3893, vr.

Şeyh Nizâm v.dđr. el-Fetâva'l-Hindiiyye: el-Fetâva'l-Âlemġriyye, trc. Abdurrahân, Abdülatîf Hasan. 6 vols. Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1421/2000.

Üsmendî, Alâeddin Muhammed b. Abdilhamîd, Lübâbü'l-keîâm. nşr. M. Sait Özerverî. İstanbul: İSAM Yay., 2005.

Üstüvâî, Sâid b. Muhammed, Kitâbü'l-İ'tikâd: 'Aķîdetün merviyÿün 'anhü el-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe. nşr. Seyit Bahçıvan. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1426/2005.